Κεφάλαιο III

Πολιτική ιδεολογία και διαχρονικές αρχές της βυζαντινής διπλωματίας

Σε ολόκληρη τη διάρκεια της μακρόχρονης ζωής της, η βυζαντινή αυτοκρατορία διακρίθηκε τόσο για την ιδιόμορφη πολιτική της ιδεολογία, όσο και για τη διπλωματική της δραστηριότητα, πολύ αποτελεσματικότερη, όπως προκύπτει, από τη συνολική στρατιωτική της επίδοση. Η βυζαντινή διπλωματία ασκείτο πάντα στη βάση της εκάστοτε πολιτικής ιδεολογίας, και η πολιτική ιδεολογία — που είναι ζήτημα αν άλλαξε συνολικά πάνω από δυο φορές (επί Βασίλειου Α' και επί Αλέξιου Α') — ήταν μόνιμο αποτέλεσμα της ρωμαϊκής παράδοσης αφενός, και, αφετέρου, της κατάστασης που βρισκόταν η αυτοκρατορία σε κάθε δοσμένη πολιτική συγκυρία. Σύγχρονοί μας όροι, όπως για παράδειγμα «παγκοσμιότητα», «εθνικισμός», «ιμπεριαλισμός», «πατριωτισμοί» κλπ., δεν έχουν την παραμικρή ανταπόκριση στα μεσαιωνικά, βυζαντινά και μή, κείμενα, και αποσκοπούν να προκαλέσουν εύκολο εντυπωσιασμό, επειδή ενδέχεται κάποια στοιχεία από αυτούς τους όρους να μοιάζουν με κάποιες καταστάσεις της νεότερης εποχής (Καζντάν, *Βυζαντιακά* 3, 1983: 93). Τα μεσαιωνικά κείμενα αποδίδουν την πολιτική πραγματικότητα με αρκετά σύνθετο και περιπεπλεγμένο τρόπο, είναι αλήθεια, αρκεί να ερευνώνται πάντα σε συνάρτηση το ένα με το άλλο και λαμβάνοντας πάντα υπόψη το τί είναι φυσικό να συμβαίνει στην εποχή και στην κοινωνία στην οποία αναφέρονται τα μεσαιωνικά αυτά κείμενα.

Από τότε που οι αυτοκράτορες άρχισαν να εδρεύουν μόνιμα στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή από τον Αρκάδιο (395-408) και εξής, η επίσημη πολιτική ιδεολογία καθορίζεται από την πρωτοβυζαντινή άρχουσα τάξη (αποτελείται από τη συγκλητική αριστοκρατία, τους πιο πλούσιους από τους επαρχιακούς βουλευτές που παρακμάζουν και τον επισκοπικό κλήρο) που επιθυμεί να ορίζει τους αυτο-

κράτορες που δεν τίθενται πια επικεφαλής του στρατού μετά τον Θεοδόσιο Α΄ και έχει ως στόχο να πατάξει τις κάθε είδους αιρέσεις στο εσωτερικό (κυρίως μονοφυσιτισμός), αλλά επίσης και στο εξωτερικό (αρειανισμός), στο μέτρο που οι Βάρβαροι που κατακτούν τη ρωμαϊκή Δύση είναι αρειανοί. Η συγκλητική αριστοκρατία διαμέσου των αυτοκρατόρων που ελέγχει επιδιώκει την οικουμενική κυριαρχία, όπως προκύπτει από τη Νεαρά XXX του Ιουστινιανού (***Regesten***, 1110). Γι' αυτό τον σκοπό, η αμιγώς ορθόδοξη μετά τη Δ΄ οικουμενική σύνοδο το 451 συγκλητική αριστοκρατία επιδιώκει να βρει έναν ορθόδοξο σύμμαχο στη δυτική Ευρώπη, κατώτερο ιεραρχικά και, για τον λόγο αυτό, όταν έχει διαπραγματεύσεις με έναν βάρβαρο βασιλιά-ηγεμόνα, ο αυτοκράτορας, ανώτερος ιεραρχικά από όλους τους βάρβαρους ηγεμόνες που έχουν καταλύσει τη ρωμαϊκή εξουσία στη Δύση, δίνει στον πρεσβευτή της τον βαθμό του πατρίκιου, *ὅπως τὸ σχῆμα τῆς πρεσβείας κατασκευάσοι σεμνότερον*, σύμφωνα με τον ιστορικό Μάλχο τον Φιλαδελφέα (απ. 3, **Cresci** 75-76 = ***Regesten***, 16). Ο σύμμαχος αυτός βρίσκεται το 507/8 επί αυτοκράτορα Αναστάσιου Α΄ (491-518): είναι οι ορθόδοξοι Φράγγοι που, μαζί με τον μεγαλεπήβολο αυτοκράτορα Ιουστινιανό (527-565) θα πραγματοποιήσουν την ορθόδοξη **Reconquista** στη Δύση, με μόνη εξαίρεση το μεγαλύτερο τμήμα της βησιγοτθικής Ισπανίας. Οι ορθόδοξοι Φράγγοι που κατέχουν τη Γαλλία θα αποκτήσουν διαχρονικά — παρά τις επιμέρους παρεξηγήσεις — την εύνοια τόσο της αυτοκρατορίας, όσο και του πάπα Ρώμης που αποτελεί και τη διαχρονική κεφαλή της ορθοδοξίας. Η ιδεολογική και πολιτική αυτή συμμαχία και ισορροπία θα διαρκέσει τουλάχιστον έως τα τέλη του 7ου αιώνα, στο μέτρο που παρακμάζει η πολιτική κυριαρχία της πρωτοβυζαντινής συγκλητικής αριστοκρατίας (τρομοκρατία επί Φωκά 602-610, εχθρότητα επί Κώνσταντος Β΄ 642-668, διωγμοί αριστοκρατών επί Ιουστινιανού Β΄ 685-695) και, από τη δεύτερη βασιλεία του τελευταίου αυτού (705-711), στη διάρκεια του εικονομαχικού 8ου αιώνα, θα προκύψει η συμμαχία με το ειδωλολατρικό ακόμα έθνος των Χαζάρων στην Ανατολή, από όπου θα έρθουν τουλάχιστον δυο αυτοκράτειρες στην Κωνσταντινούπολη. Σχεδόν ταυτόχρονα, κατά τα μέσα του 8ου αιώνα στη Δύση ο πάπας Ρώμης θα αποσπασθεί πολιτικά από την τότε εικονομαχική βυζαντινή αυτοκρατορία εδραιώνοντας την επιρροή του στους Φράγγους που εξακολουθούν όμως, τουλάχιστον

θεωρητικά, να αποτελούν τον κύριο βυζαντινό σύμμαχο, παρόλο που τώρα, ιδιαίτερα μετά την αποτυχία του Κώνσταντος Β΄ στην Ιταλία (663-668) και την πτώση του εξαρχάτου της Ραβέννας (751) οπότε οι βυζαντινές εδαφικές κτήσεις περιορίζονται στη νότιο Ιταλία με κέντρο το θέμα Σικελίας, εκμηδενίζεται πρακτικά κάθε ελπίδα για ανάκτηση της Δύσης κατά τα ιουστινιάνεια πρότυπα. Η Σικελία, σύμφωνα με τον Προκόπιο (Πολ. ΙΙΙ, 10, 15 = Ι, 358), αποτελούσε κάτι σαν εφαλτήριο για μια περαιτέρω ασφαλή στρατιωτική διείσδυση στη δυτική Μεσόγειο. Ωστόσο, οι προσπάθειες για σταθεροποίηση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Σικελία και στη νότιο Ιταλία θα απαιτήσουν διαμέσου της διπλωματίας, ιδιαίτερα επί Θεόφιλου (829-842) και φραγγική βοήθεια, όπως συνέβαινε και κατά τον 6ο αιώνα, και θα διαρκέσουν ακόμα και μετά την αραβική εισβολή εκεί (827-) έως το τέλος της Αμοριανής δυναστείας (867).

Τη θεμελιακή και ριζική τομή στη βυζαντινή πολιτική αντιληψη για τις σχέσεις με τη Δύση και την εγκατάλειψη και απεμπόληση της οικουμενικής ιδεολογίας που συντελέστηκε επί Βασίλειου Α΄ (867-886), ιδρυτή όχι μόνο της Μακεδονικής δυναστείας αλλά και της νέας βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας, αναφέρει το 5ο βιβλίο των Συνεχιστών του Θεοφάνη (Βίος Βασιλείου, σελ. 188, Ševčenko, το χωρίο επαναλαμβάνεται και από τον Σκυλίτζη, σελ. 145 Thurn), όπου λέγεται απερίφραστα: όση Ιταλία οριοθετήθηκε να ανήκει σε εμάς, τη Νέα Ρώμη (... *ὅση τῇ καθ' ἡμᾶς Νέᾳ Ῥώμῃ προαφώρισται*). Εκτός από το ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία αποκαλείται για πρώτη φορά Νέα Ρώμη σε ένα κοσμικό, πολιτικό κείμενο (ως τότε αυτό ίσχυε μόνο για τα εκκλησιαστικά), τώρα είναι φανερό ότι η αυτοκρατορία δεν επιδιώκει άλλη εδαφική επέκταση στη Δύση, πέρα από ένα συγκεκριμένο τμήμα της Ιταλίας που κατέχει νόμιμα με συνθήκη. Η διαφορά ανάμεσα στο *ὅση 'Ιταλία ἔχει ὁριοθετηθεῖ γιὰ ἐμᾶς* των Συνεχιστών του Θεοφάνη και του Σκυλίτζη αφενός και στο *πρὸς ἑκάτερον ὠκεανὸν ὁρίων* της Νεαράς αρ. 30 του Ιουστινιανού δείχνει το πόσο η οικουμένη που διεκδικεί η βυζαντινή αυτοκρατορία του τρίτου τέταρτου του ένατου αιώνα έχει περιοριστεί στον χώρο. Την πολιτική και ιδεολογική αυτή κατεύθυνση του Βασίλειου Α΄ θα ακολουθήσουν με συνέπεια οι απόγονοί του αυτοκράτορες Λέων ΣΤ΄ (886-912), Κωνσταντίνος Ζ΄ (945-959) και Ρωμανός Β΄ (959-

963). Η πολιτική αυτή, σε σχέση με την προηγούμενη, είναι ενδοτική απέναντι στη Δύση, εφόσον αναγνωρίζει ως ισότιμο το φράγγο ηγεμόνα της Ανατολικής Φραγγίας (**Francia Orientalis** ή Γερμανία) που θα ανακηρυχθεί μάλιστα και δυτικός αυτοκράτορας στη Ρώμη το έτος 962 (Όθων Α΄, 936-973), αποκαλώντας τον ἀδελφό, ενώ τον πάπα Ρώμης πνευματικό πατέρα (**De cerimoniis II**, 48, σελ. 686-689, και σελ. 691 **CSHB**). Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος μάλιστα θα προσθέσει σε αυτά ότι η Ρώμη (εννοείται, φυσικά, ότι πρόκειται για τα μέσα του 8ου αιώνα, βλ. πιο πάνω) *ἀπέθετο τὸ βασίλειον κράτος* υιοθετώντας *ἰδιοκρατορίαν καὶ δεσπόζεται κυρίως παρά τινος κατὰ καιρὸν πάπα* (Περὶ θεμάτων, σελ. 94 **Pertusi**). Για τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, ο βυζαντινός ηγεμόνας αποκαλείται τώρα και *αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως* (Περὶ Θεμάτων, σελ. 96) και όχι *αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*, όπως ίσχυε απαρέγκλιτα ως τότε. Όταν δε, τον 10ο αιώνα, ο Πορφυρογέννητος (*DAI* 13, 111-122, σελ. 70-72 **Moravcsik - Jenkins** σελ. 70-72) κάνει λόγο για συμμαχίες και επιγαμίες αποκλειστικά με τους Φράγγους επειδή τους προτιμούσε ο Μέγας Κωνσταντίνος και *διὰ τὴν ἄνωθεν τῶν μερῶν ἐκείνων καὶ γενῶν περιφάνειαν καὶ εὐγένειαν*, αυτό αναπόδραστα παραπέμπει έμμεσα στον Αμμιανό Μαρκελλίνο (XV, 5, 11 = II, 140 **Rolfe**) που αναφέρει πεντακάθαρα ότι, βεβαίως, επί Κωνσταντίνου Α΄ (306-337) «ένα πλήθος Φράγγων γεμίζει το παλάτι», υπενθυμίζει δε περίπου αυθόρμητα τον επίσκοπο Τουρώνων Γρηγόριο (**Grégoire de Tours II**, 38 = εκδ. **Omont - Collon - Poupardin**, σελ. 72) που αναφέρει τα συγχαρητήρια και τα αξιώματα που απένειμε ο αυτοκράτορας Αναστάσιος στο φράγγο βασιλέα Χλωδοβίχο (481-511) το έτος 508 που βαπτίστηκε χριστιανός ορθόδοξος και όχι αρειανός, όπως οι υπόλοιποι βάρβαροι ηγεμόνες της Δύσης και από τότε οι Φράγγοι αποτέλεσαν τον μοναδικό ορθόδοξο σύμμαχο της αυτοκρατορίας στη Δύση (βλ. πιο πάνω). Αυτά τα αδιαμφισβήτητα γεγονότα (και υπάρχουν και άλλα αυτού του είδους έως τον 10ο αιώνα) καθιστούν την άποψη ότι ο Πορφυρογέννητος πρέσβευε κατά τον 10ο αιώνα κάτι σαν «ρατσιστική τάξη πραγμάτων» (**ordre racial**) και το όλον αυτό να αποκαλείται «**un avatar de l'impérialisme**» (**Ahrweiler**, ***Idéologie politique***, σελ. 50 και αντίστοιχα) αποτελεί, στην καλύτερη περίπτωση, ερασιτεχνισμό.

Παρά την αδιαμφισβήτητη πνευματική υπεροχή του πάπα απέναντι στους αυτοκράτορες Ανατολής και Δύσης, υπεροχή που αναγνωρίζεται και από το βυζαντινό διπλωματικό πρωτόκολλο στο De cerimoniis, η γερμανοβυζαντινή αυτή προσέγγιση και συμμαχία «των ισχυρότερων κοσμικών ηγεμόνων» κατά τον 10ο αιώνα συντελεί καίρια σε αυτό που αποκλήθηκε από την κλασική ιστοριογραφία (F. Gregorovius) «παπική παρακμή» που θα διαρκέσει έως τα μέσα περίπου του 11ου αιώνα και είναι χαρακτηριστικό το ότι η παπωσύνη αρχίζει να αναλαμβάνει και πάλι τις δυνάμεις της μόνο τότε, όταν γίνεται αντιληπτή η πολιτική απομάκρυνση των δυο αυτοκρατοριών, παράλληλα με την εμφάνιση των νέων παπικών συμμάχων Νορμανδών στην Ιταλία.

Η υιοθετημένη από τους αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας πολιτική της περιορισμένης οικουμενικότητας στη Δύση (ενώ στην Ανατολή, οι Βυζαντινοί δείχνουν να έχουν απόλυτη ελευθερία για επεκτατικές επιχειρήσεις προς οποιαδήποτε κατεύθυνση) δεν επιβάλλεται ανεμπόδιστα και χωρίς αντιδράσεις: οι αυτοκράτορες που διακόπτουν τη δυναστική συνέχεια των Μακεδόνων, πρώτα ο Ρωμανός Α΄ Λακαπηνός (920-944) και, στη συνέχεια ο Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969) εκπροσωπούν τα συμφέροντα της νέας βυζαντινής αριστοκρατίας της γης που αναδεικνύεται με σφρίγος τον 10ο αιώνα και διεκδικεί ιουστινιάνειες δάφνες στη Δύση. Ο πρώτος δεν θα διστάσει να στείλει τον βυζαντινό στόλο εναντίον των Αράβων στη νότιο Γαλλία (!), παραβαίνοντας φανερά τα όρια της βυζαντινής οριοθετημένης οικουμένης στη νότιο Ιταλία (βλ. Φλοδοάρδος, Annales 931 = MGH SSRG III. 379 και Συν. Θεοφ., σελ. 455). Ο δεύτερος, μαζί με τους συγγενείς και τους αυλικούς του, όχι μόνο θα προπηλακίσει τον επίσκοπο Κρεμόνας Λιουτπράνδο (920-973), όταν αυτός επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη για δεύτερη φορά ως πρεσβευτής το 968, αλλά επί πλέον στέλνει στόλο και στρατεύματα στην περίπου εγκαταλελειμμένη από τους Μακεδόνες αυτοκράτορες Σικελία, εκστρατεία που εξοντώνεται ολοκληρωτικά, διεκδικεί Ρώμη και Ραβέννα επειδή, όπως καυχάται, είναι ο μόνος που διαθέτει ισχυρές ναυτικές δυνάμεις (Legatio 15, σελ. 184 Chiesa), ανεξάρτητα από το αν ο στόλος που διατάσσονται βίαια να ναυπηγήσουν οι υπήκοοί του στη νότιο Ιταλία πυρπολείται πριν καν καθελκυσθεί από τους αγανακτισμένους Ιταλιώτες που εξεγείρονται (Βίος αγ. Νείλου, 53-65, σελ.

95-106 Giovanelli) και, τέλος, μέμφεται τον μακαρίτη πια Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο που είχε δεχθεί ευμενώς τον Λιουτπράνδο κατά την πρώτη του πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη το 948 ως «άνθρωπο μαλακό» (***homo lenis***), που προσεταιριζόταν τα ξένα έθνη με ειρηνικούς τρόπους, ενώ αυτός, ο Νικηφόρος Β΄, υπέτασσε τα έθνη με τρόμο και με ξίφος (***terrore et gladio***, Legatio, 55 σελ. 205-206). Σύμφωνα με τις τελείως αξιόπιστες μνείες των δυτικών ιστορικών Widukind του Corvey και Thietmar του Merseburg, ο Νικηφόρος Φωκάς δολοφονήθηκε το 969 όχι για οτιδήποτε άλλο (όπως για παράδειγμα έρωτες της Θεοφανούς με Τζιμισκή κλπ. που αναφέρουν συνήθως Βυζαντινοί και βυζαντινολόγοι), αλλά επειδή είχε στρατιωτικές αποτυχίες στην Ιταλία (... ***a suis male pugnatum in Apulia et Calabria***, Widukind III, 71-73, σελ. 226-227 Rotter - Scheidmüller και Thietmar II, 15, σελ. 50 Trillmich). Και ο μεν Νικηφόρος Β΄ μπορεί να πέθανε δολοφονημένος και ηττημένος στη Δύση (μεγάλη ναυτική εκστρατεία, Σκυλίτζης, σελ. 267, 70-71 και Λέων Διάκονος IV, 7-8, σελ. 65-67 CSHB), αλλά αυτό δεν εμπόδισε τον δηλωμένο θαυμαστή του Λέοντα τον Διάκονο (V, 3, σελ. 81 και V, 8, σελ. 90) να τον θρηνήσει με όρους που παραπέμπουν έμμεσα στο κατακτητικό πρόγραμμα της Νεαράς αρ. 30 του Ιουστινιανού: τα όρια της αυτοκρατορίας θα τα έφτανε (αν είχε ζήσει, φυσικά) *πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον κατὰ τὴν Ἰνδικήν, καὶ αὖθις ἐπὶ δυόμενον πρὸς αὐτὰ τῆς οἰκουμένης τὰ τέρματα.* Έτσι, ήταν πολύ φυσικό ο κατά γενική αποδοχή μισητός αυτός αυτοκράτορας σύμφωνα με τον Σκυλίτζη (σελ. 271) να δολοφονηθεί από εκείνες τις δυνάμεις που ευνοούσαν τις ειρηνικές σχέσεις με τη Δύση που ίσχυαν από τον Βασίλειο Α΄ ως την εποχή του Πορφυρογέννητου. Αυτό ακριβώς έπραξε ο Ιωάννης Α΄ Τζιμισκής (969-976) που τον διαδέχθηκε δολοφονώντας τον και επαναφέροντας τη «δυναστική νομιμότητα», όπως παραδέχεται έμμεσα και ο Λέων ο Διάκονος (VI, 1, σελ. 93-94), αποκαθιστώντας όχι μόνο τους δυναστικούς γόνους Βασίλειο και Κωνσταντίνο, αλλά και τις ειρηνικές σχέσεις με τη Δύση. Ο δυτικός αυτοκράτορας Όθων Β΄ (973-983) στον οποίο ο Ιωάννης Α΄ έστειλε ως νύφη τη Θεοφανώ Σκλήραινα-Φώκαινα θα αποκαλέσει τον Βασίλειο Β΄ (976-1025), σύμφωνα με το πρωτόκολλο που παραδίδει το ***De cerimoniis,... imperatorem vestrum fratrem meum*** (Thietmar III, 31, σελ. 110), ο γιος του Όθω-

νος Β' και της Θεοφανούς Όθων Γ' (983-1002) θα αποκληθεί ***homo, genere Graecus imperio Romanus*** (Gerbert, Ep. 187 = II, 486 Riché - Callu) και το ευρωπαϊκό σκηνικό του πρώτου μισού του 11ου αιώνα θα κυριαρχείται από τις σχεδόν πάντα άψογες σχέσεις των δυο αυτοκρατοριών που τείνει να υποσκελίσει εντελώς τη Θεοκρατία της παπωσύνης. Πρόκειται, όπως φαίνεται, για κάτι το προσωρινό, καθώς οι Νορμανδοί θα ανορθώσουν σχετικά σύντομα το λαβωμένο γόητρο των Παπών κύρια με την άλωση της βυζαντινής Ιταλίας, την οποία ο Ψελλός θεωρεί *τὸ σεμνότατον τῆς ἀρχῆς μέρος* (Χρονογραφία VI, 78 = II 10 Impellizzeri) το 1071, ενώ, όταν οι βυζαντινές ελπίδες για μια συμμαχική εκστρατεία στην Ιταλία του γερμανού αυτοκράτορα Ερρίκου Δ' (1056-1106), όπως γράφει ένας βυζαντινός μητροπολίτης επί Αλέξιου Α' Κομνηνού (1081-1118) το 1089 (W. Holtzmann, *BZ* 28, 1928, επιστολή αρ. 4, σελ. 66) διαψεύδονται, ο Αλέξιος Α' θα στραφεί στον πάπα Ρώμης Ουρβανό Β' (1088-1099) και θα προσπαθήσει στο εξής να χρησιμοποιήσει τους σταυροφόρους της Α' Σταυροφορίας προς βυζαντινό εδαφικό όφελος. Από τότε, οι σχέσεις ανάμεσα στη βυζαντινή και τη γερμανική αυτοκρατορία αρχίζουν να κυριαρχούνται από δυσπιστία, η συμμαχία γίνεται ευκαιριακή και αναζωπυρώνεται ευκαιριακά, όπως επί Μανουήλ Α' (1143-1180) και Κονράδου Γ' (1138-1152) στη διάρκεια της 2ης Σταυροφορίας (1147-1149), ακόμα στη διάρκεια της 3ης Σταυροφορίας (1189), οπότε ο υμνούμενος από τον Νικήτα Χωνιάτη (και όχι μόνο) Φρειδερίκος Α' Μπαρμπαρόσσα (1155-1189) εξαπατάται σταθερά από τον Ισαάκιο Β' Άγγελο (1185-1195) που, επιπλέον, λίγο πριν από την εκθρόνισή του τον Απρίλιο του 1195, έστειλε μια πρεσβεία στον κατά τεκμήριο σύμμαχό του αυτοκράτορα Ερρίκο ΣΤ' της Γερμανίας (1189-1197), γιο του Μπαρμπαρόσσα, γνωστοποιώντας του την επικείμενη απόπειρα ανατροπής του και ζητώντας του ενίσχυση, έναντι χρημάτων. Ο γερμανός αυτοκράτορας, σύμφωνα με τη διαχρονική Γερμανοβυζαντινή συμμαχία, έστειλε αμέσως τους αιτούμενους ιππότες (***voluntarios auroque Grecorum sollicitatos milites***, λέει το δυτικό κείμενο, Otto de Sancto Blasio, ***Chronicon***, 33), που όμως, φτάνοντας, βρήκαν ήδη στον θρόνο τον Αλέξιο Γ' (1195-1203), έτσι, ώστε η εκθρόνιση του Ισαάκιου Β' από τον αδελφό του, να συνεπάγεται για τους Γερμανούς, που εξαπατήθηκαν, την επιβολή,

ως αποζημίωση, του επαχθέστατου φόρου *Ἀλαμαννικόν* που επιβλήθηκε στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη από τον σφετεριστή Αλέξιο Γ′ (Lounghis, in *The «Sad Quarter»*, Athens, 2015, σελ. 91-92) και, πολύ περισσότερο, να αθωώνει τον Ισαάκιο Β′ από την κατηγορία της προδοσίας το 1203 όταν ζητά την παλινόρθωσή του από τους Γερμανούς. Όχι πολύ αργότερα, ο περίφημος γερμανός αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β′ (1215-1250) έστειλε, ανάμεσα σε άλλα, ένα γράμμα σε άψογα ελληνικά (που κατείχε, όπως και αρκετές άλλες γλώσσες) στον αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ′ Δούκα Βατάτζη (1222-1254) που είχε νυμφευθεί την κόρη του Φρειδερίκου Κωνσταντία-Άννα (Miklosich-Müller III, Wien, 1865, σελ. 68-70) διαμαρτυρόμενος για τις καλές σχέσεις που ο γαμπρός του επιχειρούσε να εγκαινιάσει με τους Πάπες. Τέλος, αρκετά αργότερα, το 1328, θα επισκεφθεί τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β′ (1282-1328) μια πρεσβεία *ἐξ Ἀλαμανῶν... κατὰ παλαιὰν συμμαχίαν καὶ φιλίαν τῆς σφετέρας καὶ τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας... ὅταν τοῦ δέονται, προσήκειν ἑκατέρους κομίζεσθαι παρ' ἀλλήλων* (Καντακουζηνός I, 335-336 CSHB). Σχέδια παλαιά, που οι σύγχρονες συνθήκες δεν επέτρεπαν την πραγματοποίησή τους πια αλλά, απλώς, μνημονεύουν οι πηγές, διαφυλάσσοντας ταυτόχρονα μια ολόκληρη παράδοση.

Η πολιτική ιδεολογία που αποκαλέσαμε «της οριοθετημένης ή της περιορισμένης οικουμένης» και που εγκαινιάστηκε από τον ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας Βασίλειο Α′ ανάγεται στο πλαστό έγγραφο, γνωστό ως *Κωνσταντίνεια δωρεά* (***Constitutum Constantini imperatoris***) που πρέπει να συντάχθηκε λίγο μετά τα μέσα του 8ου αιώνα και μετά την απόσχιση του πάπα Ρώμης από τη βυζαντινή επικυριαρχία, μάλλον επί πάπα Παύλου Α′ (757-768) σύμφωνα με τους πιο έγκυρους ερευνητές (H. Fuhrmann, R.-J. Loenertz) και, σύμφωνα με το οποίο, ο Κωνσταντίνος Α′ (324-337), περιχαρής που ο πάπας Σίλβεστρος Α′ (314-335) τον θεράπευσε από τη λέπρα (!) φεύγει από τη Ρώμη και μεταφέρει στην Ανατολή την αυτοκρατορία του που υπόσχεται *να μεταβάλει*. Δεν είναι όμως μόνο αυτό. Ο Κωνσταντίνος υπόσχεται στον πάπα τα πρωτεία ανάμεσα στα πατριαρχεία της Ανατολής και εγκαταλείπει τη Ρώμη και όλες τις επαρχίες της Ιταλίας και ολόκληρης της Δύσης στον πάπα μαζί με το δικαίωμα να απονέμει τίτλους που μόνο ο αυτοκράτορας είχε το δικαίωμα να απονέμει, τίτλους πατρικίου,

υπάτου και συγκλητικών. Μια σειρά από λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο που θα ντύνεται ο Πάπας, πού θα κατοικεί κλπ. κάνουν το περιεχόμενο του εγγράφου αυτού κραυγαλέα πλαστό.

Η γενικότερη πολιτική του Βασίλειου Α΄ και των διαδόχων και απογόνων του ακολουθεί περίπου κατά γράμμα τις προδιαγραφές της Κωνσταντίνειας δωρεάς, καθώς η βυζαντινή αυτοκρατορία προβαίνει σε όλους αυτούς τους συμβιβασμούς με τον πάπα, τώρα κεφαλή, ως πνευματικό πατέρα της διεθνούς ιεραρχίας των ηγεμόνων, αυτοκρατόρων ανατολικού και δυτικού που είναι ισόβαθμοι ως αδελφοί μεταξύ τους, και τους υπόλοιπους βασιλείς κλπ. να ακολουθούν. Όταν ο Κωνσταντίνος Ζ΄ δεν παραλείπει να αποκαλέσει τον εαυτό του *αὐτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως* (Περὶ Θεμάτων, σελ. 94, δηλαδή της Ανατολικής αυτοκρατορίας, καθώς παραβαίνει τον απαράβατο έως τότε τίτλο *αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*), έχουν ήδη από τον 9ο αιώνα οριοθετηθεί και οι σφαίρες επιρροής των δυο αυτοκρατοριών: το όριο επέμβασης της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη Δύση βρίσκεται στη Δαλματία και στη νότιο Ιταλία (όπου και τα πιο δυτικά θέματα), ενώ εγκαταλείπεται η Σικελία, το παλιό αυτό εφαλτήριο του Βελισάριου προς την απώτερη Δύση. Στην Ανατολή, αντίθετα, η βυζαντινή αυτοκρατορία έχει πλήρη ελευθερία δράσης. Και, όπως είναι πασίγνωστο, η βυζαντινή εδαφική επέκταση επί Μακεδονικής δυναστείας συντελείται προς Ανατολάς, όπως θα φανεί και στη συνέχεια.

Και, πράγματι, έτσι έχουν τα πράγματα. Αμέσως μετά τήν πολιτική συνεννόηση του Βασίλειου Α΄ με πάπα Αδριανό και δυτικό αυτοκράτορα (Λουδοβίκος Β΄ Ιταλικός, 855-875), οι γνωστοί ως απόστολοι των Σλάβων Κύριλλος και Μεθόδιος εγκαταλείπουν απότομα τη Μοραβία που, εκχριστιανίζοντάς την, την προωθούσαν έως τότε στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής, και παρουσιάζονται στη Ρώμη, όπου τον εριστικό και αδιάλλακτο απέναντι στην Ανατολή πάπα Νικόλαο Α΄ (858-867) έχει διαδεχθεί ο ήπιος και διαλλακτικός Αδριανός Β΄ (867-872). Κατά σύμπτωση, στην Κωνσταντινούπολη έχει συμβεί κάτι περίπου αντίστοιχο: τον αδιάλλακτο απέναντι στη Δύση και επεκτατικό πατριάρχη Φώτιο (858-867) έχει διαδεχθεί ο πρώην πατριάρχης, φιλοπαπικός και συντηρητικός Ιγνάτιος (867-877). Το τελικό αποτέλεσμα των μεταβολών αυτών είναι ότι, στο εξής, οι Βυζαντινοί αποχωρούν οριστικά από τη Μοραβία που περιέρχεται τώρα στη Ρώμη και στη Δύση, ενώ η Βουλ-

γαρία, που ως τότε ήταν αντικείμενο διεκδίκησης από τη Ρώμη επί Νικόλαου Α', περιέρχεται οριστικά τώρα στη Βυζαντινή σφαίρα επιρροής. Έτσι οικοδομούνται βαθμιαία διαμέσου **consensus** οι δυο σφαίρες επιρροής, ανατολική και δυτική, σε ευρωπαϊκό έδαφος.

Σε ό,τι αφορά την Ανατολή, συμβαίνουν ανάλογες ή αντίστοιχες ανατροπές που είναι μάλλον δύσκολο να οφείλονται σε συμπτώσεις: από τα τελευταία χρόνια του Ιουστινιανού Α', οπότε οι Άβαροι εμφανίζονται απειλητικοί, η αναζήτηση ενός μόνιμου σύμμαχου (κατά το υπόδειγμα των Φράγγων στη δυτική Ευρώπη) από την αυτοκρατορία είχε οδηγήσει στη χαζαρική συμμαχία (βλ. πιο πάνω) ακριβώς στο γεωγραφικό σημείο, όπου είχαν σταματήσει οι επιθετικοί πόλεμοι του Ιουστινιανού: στη Λαζική. Βόρεια, λοιπόν, από αυτή την αρχαία Κολχίδα, πρώτος ο αυτοκράτορας Ηράκλειος (610-641) το έτος 627 *τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς ἑῴας, οὓς Χαζάρεις ὀνομάζουσιν, εἰς συμμαχίαν προσεκαλέσατο* (Θεοφάνης, 315), ενώ στη διάρκεια του 7ου αιώνα, η Χρονογραφία του Θεοφάνη δείχνει να υπολήπτεται πολύ αυτό *τὸ μέγα ἔθνος τῶν Χαζάρων*, όπως λέει (σελ. 358), παρόλο που οι Χάζαροι είναι σταθερά ειδωλολάτρες, ενώ οι αυτοκράτορες Ιουστινιανός Β' (705-711) και Κωνσταντίνος Ε' (741-745) νυμφεύθηκαν και έστεψαν αυτοκράτειρες δυο χάζαρες πριγκίπισσες (Θεοφάνης, 372-373 και 409) που ονομάστηκαν Θεοδώρα και Ειρήνη αντίστοιχα. Ιδιαίτερα καλές σχέσεις με τους Χαζάρους φαίνεται ότι επεδίωξε και ο αυτοκράτορας Αψίμαρος-Τιβέριος Γ' (698-705) (Νικηφόρος, 40-41· Θεοφάνης, 373). Όλες αυτές σχετικά συνεχείς και ιδιαίτερα στενές σχέσεις και συμμαχίες μετά από μια περίοδο σιωπής, θα ανατρέπονταν αργότερα στη διάρκεια μιας απροσδιόριστης περιόδου που κυμαίνεται όμως **lato sensu** ανάμεσα στο τρίτο τέταρτο του 8ου αιώνα ως το τρίτο τέταρτο του 9ου, παρόλο που οι Χάζαροι πρέπει να ήταν ακόμα βυζαντινοί σύμμαχοι επί Θεόφιλου (829-842), οπότε χτίστηκε το φρούριο Σάρκελ στη νότια Ρωσία (κάπου ανάμεσα στους ποταμούς Ντον και Βόλγα).

Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο που ανάμεσα στα έτη 948 και 942 έγραψε το έργο *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* (***De administrando imperio*** ή ***DAI***) κεφ. 13, οι Χάζαροι, Τούρκοι, Ρως και άλλοι βόρειοι λαοί δεν δικαιούνται να χρησιμοποιούν βασιλικές στολές ή άλλα αυτοκρατορικά διάσημα, επειδή υπάρχει κατάρα του αγίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Α' όποιος το

πράξει, να θεωρηθεί εχθρός του Θεού και να αναθεματιστεί (66-68 Moravcsik - Jenkins). Αυτήν ακριβώς την ιεροσυλία αποτόλμησε κάποιος αυτοκράτορας Λέων Χάζαρος (775-780), έτσι ώστε να κεραυνοβοληθεί από ένα είδος αποπληξίας (άνθρακες;). Από το «κρυπτογραφημένο» αυτό χωρίο (το *DAI* είναι, ίσως, το πιο διπλωματικά συντεταγμένο έργο όλων των εποχών) συνάγεται εύκολα το συμπέρασμα μιας περιφρόνησης ή ακόμα αποστροφής προς τους Χαζάρους κατά τον 10ο αιώνα, γεγονός την αιτία του οποίου ο Πορφυρογέννητος τοποθετεί στο έτος 780, δηλαδή στο τρίτο τέταρτο του 8ου αιώνα, αποσιωπώντας (όπως κάνουν συνήθως σχεδόν όλες οι βυζαντινές πηγές) «ενοχλητικά» γεγονότα. Το «ενοχλητικό» στη συγκεκριμένη περίοδο ήταν ότι το 860/861 οι Βυζαντινοί διαμέσου του μετέπειτα «απόστολου των Σλάβων» Κωνσταντίνου-Κύριλλου και υπό την εποπτεία του τότε πατριάρχη Φώτιου είχαν αποτύχει να προσηλυτίσουν τους Χαζάρους στο Χριστιανισμό με αποτέλεσμα οι Χάζαροι να προσηλυτιστούν λίγα χρόνια αργότερα στον Ιουδαϊσμό (Pletneva, *Chazary*, σελ. 67-68). Τότε ακριβώς ήρθε στην εξουσία στο Βυζάντιο η Μακεδονική δυναστεία με ως πρώτο εκπρόσωπό της τον Βασίλειο Α΄ που *εκέλευσε... προσέρχεσθαι τῇ τοῦ κυρίου διδασκαλίᾳ καὶ βαπτίζεσθαι* [...] *τὸ τῶν Ἰουδαίων ἔθνος ἀπερίτμητόν τε καὶ σκληροκάρδιον* (Συν. Θεοφ., 341) και μπορεί η αυτοκρατορική αυτή προσπάθεια να είχε μικρή επιτυχία (*ὡς Αἰθίοπες ἔμειναν ἀμετάβλητοι*, όπως λένε οι Συν. Θεοφ., 342), αλλά από τότε χρονολογείται μια γενική βυζαντινή αντισημιτική πολιτική, ενώ «όλοι οι Χάζαροι είναι Ιουδαίοι και έχουν προσηλυτιστεί πρόσφατα στον Ιουδαϊσμό» θα γράφει ο άραβας ιστορικός και γεωγράφος ibn-al-Faqih γύρω στο έτος 903 (Marquart, *Streifzüge*, σελ. 270). Στη Νεαρά του αρ. 55 (Τρωιάνος, *Νεαρές*, σελ. 191-192) μάλιστα, ο Λέων ΣΤ΄ μοιάζει να μέμφεται τον αυτοκρατορικό πατέρα του επειδή μπορεί να βάπτισε τους Ιουδαίους, αλλά δεν κατάργησε και την παλιότερη νομοθεσία που τους επέτρεπε να ακολουθούν τον ιουδαϊκό τρόπο ζωής (... *οὐκέτι καὶ νόμου ψηφίσματι τοῖς προτέροις νόμοις οἵ παρεῖχον ἄδειαν ἰουδαϊκῶς ζῆν καὶ τὴν ἀφωνίαν καὶ ἀργίαν ἐθέσπισεν* [ο Βασίλειος Α΄]). Στο εξής οι Χάζαροι στο Βυζάντιο θα εμφανίζονται μόνο ως μέλη της *Ἑταιρείας*, δηλαδή του πολυεθνικού σώματος της φρουράς, κατά το υστερορωμαϊκό πρότυπο. Κατά τα άλλα, οι Χάζαροι πρέπει τώρα να καταπολεμηθούν μέχρι τέλους και,

εντοπίζοντας έμμεσα τους εχθρούς προς εξολόθρευση, ο Πορφυρογέννητος αναφέρει για τον σκοπό αυτό ως συμμάχους της αυτοκρατορίας τους Αλανούς του Καυκάσου (*DAI* 11, 3-13, σελ. 11), τους Βούλγαρους (*DAI* 12, 18-19, σελ. 64) και τους Ρως (*DAI* 42, 77, σελ. 186), όπως και θα συμβεί στα τέλη του 10ου αιώνα.

Εννοείται, ότι ούτε η βυζαντινή πολιτική ιδεολογία ούτε η διπλωματική της παράδοση μπορούσαν να αφήσουν την αυτοκρατορία ακάλυπτη από πλευράς συμμάχων στην ανατολική Ευρώπη. Παρά τις κατά καιρούς απηνείς εισβολές τους στη Βαλκανική, οι Ούγγροι (*Τοῦρκοι* στα βυζαντινά κείμενα) θεωρούνται στη στροφή από τον 9ο στο 10ο αιώνα στενοί σύμμαχοι της αυτοκρατορίας. «Δεν υπάρχει λόγος να αντιπαραταχθούμε με τους Ούγγρους», γράφει ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ': *... οὔτε γὰρ γείτονές εἰσιν, οὔτε μὴν πολέμιοι νῦν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ὑπήκοοι Ῥωμαίοις σπουδάζουσιν ἀναδείκνυσθαι* (Τακτικά XVIII, 96 Dennis) και η ουγγρική συμμαχία, πάντα με κάποια διαλείμματα, θα διαρκέσει ως τη βασιλεία του Ισαάκιου Β' Άγγελου (1185-1195). Νωρίτερα από τον Λέοντα ΣΤ' αλλά με την ίδια νοοτροπία και τακτική, ο πατριάρχης Φώτιος ισχυριζόταν σε μια επιστολή του (PG, 102, 736-737) το 860 ότι οι Ρως *... νῦν τὴν τῶν Χριστιανῶν καθαρὰν καὶ ἀκίβδηλον θρησκείαν, τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀθέου δόξης ἐν ᾗ κατείχοντο πρότερον ἀντηλλάξαντο, ἐν ὑπηκόων ἑαυτοὺς καὶ προξένων τάξει ... ἐγκαταστήσαντες*. Μπορεί ο λόγιος πατριάρχης να υπερβάλλει, καθώς οι Ρως δέχτηκαν τον χριστιανισμό μόλις στα τέλη του 10ου αιώνα (το 988), αλλά τόσο στον Λέοντα τον Σοφό, όσο και στον Φώτιο είναι έκδηλη η αυτοκρατορική ιδεολογία που θέλει άλλους λαούς (τους Ούγγρους ο Λέων, τους Ρως ο Φώτιος) ως συμμάχους και *υπηκόους* για καταπολέμηση των εχθρών. Και, όπως οι Ούγγροι στάλθηκαν από τη θεία Πρόνοια να καταπολεμήσουν τους Βούλγαρους που απειλούσαν την αυτοκρατορία σύμφωνα με το Λέοντα ΣΤ' (Τακτικά XVIII, 42), έτσι και οι Ρως, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ' (*DAI*, κεφ. 2 και 9) μπορούν να αντιπαραταχθούν στην τρομερότερη απειλή της εποχής, τους Πετσενέγγους ή Πατζινακίτες, με τους οποίους όμως χρειάζεται να υπάρχουν ειρηνικές σχέσεις επισήμως. Στην πραγματικότητα, το Βυζάντιο δημιουργεί κάθε φορά ειδικές συμμαχίες εναντίον der angeblichen Feinde όπως τους απεικονίζουν τα κείμενα Πατζινακιτών και Χαζάρων και όπως φαίνεται από τις μνείες σχετικά με

το σύμμαχο τουρκόφωνο έθνος των Ούζων: *ὅτι οἱ Οὖζοι δύνανται τοῖς Πατζινακίταις πολεμεῖν* (*DAI* 9, 114, σελ. 62) και *ὅτι οἱ Οὖζοι δύνανται πολεμεῖν τοὺς Χαζάρους, ὡς αὐτοῖς πλησιάζοντες ὁμοίως καὶ ὁ ἐξουσιοκράτωρ Ἀλανίας* (*DAI* 10, 3-4, σελ. 62). Σε ό,τι αφορά τους Ούζους, θα εξακολουθήσουν ως Κομάνοι πλέον τον 11ο και 12ο αιώνα να είναι σύμμαχοι της αυτοκρατορίας ως και επί Αλέξιου Α′ Κομνηνού, ενώ Ούζοι και Ρως — που εκστρατεύουν εξοντωτικά εναντίον των Χαζάρων το 964/965 (***Povest' vremennych let*** Moskva, 1950, I, 47) εμφανώς με βυζαντινή προτροπή — μαζί με την αυτοκρατορία θα συντελέσουν στην τελική καταστροφή του κράτους των Χαζάρων προς τα τέλη του 10ου αιώνα ως το 1015 επί Βασίλειου Β′.

Ως, συνεπώς, τις αρχές του 11ου αιώνα, η βυζαντινή εξωτερική πολιτική τοσο στη δυτική όσο και την ανατολική Ευρώπη υπάκουε στην ενιαία αρχή του προσεταιρισμού τουλάχιστον ενός μόνιμου ισχυρού συμμάχου ο οποίος στη Δύση ήταν πάντα ο ίδιος (οι Φράγγοι υπό διάφορες μορφές, ανάλογα με τις εποχές) ενώ στην Ανατολή οι επιλογές επιβάλλονταν από τις εκάστοτε συνθήκες (αρχικά ήταν οι Χάζαροι, ενώ, στη συνέχεια, αμυντικά εναντίον των Πατζινακιτών ήταν οι Ούζοι, Ρως και Ούγγροι, επιθετικά εναντίον των Χαζάρων ήταν οι Ρως ή οι Ούζοι, ή ακόμα μια «πολυεθνική στρατιά» που προκύπτει από το κεφ. 42 του *DAI* κ.ά.). Όλες αυτές οι θεωρητικές προδιαγραφές έφθασαν στο ανώτατο σημείο εμπράγματης εφαρμογής τους στις αρχές του 11ου αιώνα επί Βασίλειου Β′, όχι μόνο επειδή το Βυζάντιο ... *τῇ συνεργίᾳ Σφέγγου τοῦ ἀδελφοῦ Βλαδιμηροῦ, τοῦ γαμβροῦ τοῦ βασιλέως, ὑπέταξε τὴν χώραν* (δηλαδή των Χαζάρων, Σκυλίτζης, σελ. 354 **Thurn**), αλλά επίσης επειδή, παράλληλα, ο στρατός του Βασίλειου Β′ ... *πᾶσαν τὴν Ἰταλίαν μέχρι Ῥώμης τότε τῷ βασιλεῖ παρεστήσατο* (Σκυλίτζης, σελ. 426). Χρησιμοποιώντας την ιδεολογική ισοτιμία και ισορροπία στη Δύση και τους συμμάχους στην Ανατολή, η βυζαντινή αυτοκρατορία φθάνει στο μέγιστο σημείο της μεσαιωνικής της εξάπλωσης και ισχύος.

Το πόσο επικίνδυνοι και επιθετικοί ήταν οι Πατζινακίτες (*κακὰ παιδία*, τους χαρακτήριζαν ήδη οι Ούγγροι βλ. *DAI* 8, 30-33, σελ. 56) έμελλε να αποδειχθεί στη διάρκεια του 11ου αιώνα, οπότε θα εφορμούσαν στην αυτοκρατορία περίπου ταυτόχρονα με τους Ρως το 1043, ενώ η πτώση της βυζαντινής Ιταλίας το 1071 θα εκ-

μηδένιζε ***ipso facto*** την πολιτική ιδεολογία και πρακτική της οριοθετημένης οικουμένης των μακεδόνων αυτοκρατόρων. Από την άνοδο στην εξουσία των Κομνηνών και έως το τέλος της βυζαντινής περιόδου το 1453 ο ιδεολογικός χώρος άσκησης βυζαντινής διεθνούς πολιτικής και διπλωματίας θα περιορίζεται συνεχώς. Δεν είναι ίσως τυχαίο το ότι επανέρχεται, τώρα στην επίσημη γλώσσα των εγγράφων και ως επίσημη ονομασία της αυτοκρατορίας των Κομνηνών, όλο και συχνότερα ο όρος *Ῥωμανία* που πρώτος την είχε χρησιμοποιήσει στη λατινική της απόδοση ο ιστορικός Παύλος Ορόσιος περιγράφοντας τις βαρβαρικές εισβολές γύρω στο 420 μ.Χ. και από τότε είχε περάσει στο λαϊκό λεξιλόγιο ελληνικά και λατινικά με τη σημασία μιας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας περιορισμένης στον χώρο. Στη Δύση, τα βυζαντινά σύνορα τώρα σταματούν στο Ιόνιο και στην Αδριατική, ενώ στην Ανατολή οι πρώην τροφοδότριες του στρατεύματος επαρχίες Πισιδία, Λυκαονία, τμήμα της Φρυγίας και Καππαδοκία έχουν χαθεί οριστικά, την ώρα που και άλλες περιοχές βρίσκονται μόνο ευκαιριακά κάτω από βυζαντινό έλεγχο. Ταυτόχρονα, η αυτοκρατορία των Κομνηνών δέχεται συνεχή πίεση από Δύση και Ανατολή, σε τρόπο που οι κάθε φορά πολιτικές και διπλωματικές της μεθοδεύσεις να μεταβάλλονται εναλλασσόμενες, όπως ακριβώς αυτό που αποκλήθηκε — τελείως επιπόλαια για την εποχή των Κομνηνών — «αριστοκρατικός πατριωτισμός» αναιρείται από τις σε διάφορες περιστάσεις εμφανιζόμενες χωριστικές, αποσχιστικές τάσεις της εποχής, όπως για παράδειγμα η έμπνευση του Ιωάννη Β΄ (1118-1143) να ιδρύσει μια ημιαυτόνομη ηγεμονία για τον γιο του Μανουήλ (Κίνναμος, σελ. 23 **CSHB**), η περιπέτεια του μετέπειτα ημιαυτόνομου Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού στην Κιλικία (Χωνιάτης, σελ. 137-138 **van Dieten**), η απόσχιση και ανεξαρτητοποίηση του Ισαάκιου Κομνηνού της Κύπρου επί Ισαάκιου Άγγελου (Χωνιάτης, σελ. 290-292) και όσες άλλες αποσχιστικές κινήσεις αριστοκρατών ακολούθησαν (Μαγκαφάς, Μαυροζώμης κλπ.) λίγο πριν και μετά από το 1204.

Αυτό που, αρχικά αδιόρατα αλλά στη συνέχεια όλο και πιο πιεστικά, οδηγεί σε πλήρη αλλαγή της διεθνούς πολιτικής συγκυρίας σχετικά με τη Δύση και θα λάβει μορφή καταλυτική για το Βυζάντιο την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204) είναι το εκκλησιαστικό σχίσμα του 1054 — που αρχικά δείχνει ανεπαίσθητο — σε συνδυασμό με τον πόλεμο ανάμεσα στο χριστιανι-

κό και στον ισλαμικό κόσμο που παίρνει τη μορφή των Σταυροφοριών. Αυτός ο συνδυασμός θα αποδυναμώσει την παραδοσιακή ως τότε συμμαχία των δυο αυτοκρατοριών, ανατολικής και δυτικής, εφόσον ο βυζαντινός αυτοκράτορας, αρχής γενομένης από τον Αλέξιο Α΄ το 1089 (βλ. Bernoldus an. 1089 = *MGH SSRG* V, 450: *Domnus papa Constantinopolitanum imperatorem ab excommunicatione per legatos suos absolvit*), θα βρίσκεται κάποιες φορές υποχρεωμένος να καταφύγει στον πάπα Ρώμης, με τον οποίο οι σχέσεις της δυτικής αυτοκρατορίας είναι συχνότερα τεταμένες και σπανιότερα ομαλές, ήδη από τον 11ο αιώνα. Ούτε όμως οι σχέσεις με τον πάπα θα οδηγούσαν σε κάποια απτά οφέλη, καθώς στη διάρκεια του 12ου αιώνα συχνά το Βυζάντιο έχει να κάνει συγχρόνως με δύο πάπες στη Δύση, από τους οποίους ο ένας θα πρόσκειται στη γερμανική αυτοκρατορία και ο άλλος στους Νορμανδούς, έτσι ώστε να είναι πολύ δύσκολη μια μακροπρόθεσμα ωφέλιμη πολιτική απόφαση υπέρ του ενός ή του άλλου παράγοντα. Σύμφωνα με τον εύστοχο χαρακτηρισμό του P. Magdalino (*Empire*, σελ. 32-33, 106), για τους Βυζαντινούς, οι Λατίνοι ήταν λιγότερο βάρβαροι σε σχέση με τους άλλους βαρβάρους. Επιπλέον, κατά την εποχή των Κομνηνών και Αγγέλων αυτοκρατόρων βυζαντινό κράτος και εκκλησία σχεδόν ταυτίζονται, δεν υπάρχει αντιπαλότητα ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη, ενώ, σε ό,τι αφορά στο ιδεολογικό επίπεδο, το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης γίνεται ακόμα λιγότερο ανεκτικό, ιδιαίτερα αδιάλλακτο προς τους *Λατίνους* και ακόμα πιο δύσπιστο προς κάθε νεωτερισμό. ... *καὶ ταῦτα πρώτου ἀρχιερέως* (εννοεί, φυσικά, τον πάπα Ρώμης) *καὶ ταῦτα προκαθημένου τῆς οἰκουμένης ἁπάσης γενομένου, ὥσπερ οὖν καὶ οἱ Λατῖνοι λεγουσί τε καὶ οἴονται. ἔστι γὰρ καὶ τοῦτο τῆς ἀλαζονείας αὐτῶν*, γράφει εμπαθώς η Άννα Κομνηνή (I, 13, 4 σελ. 44 Reinsch - Kambylis) για την εποχή που αρχίζει, για να συμπληρώσει, για την εποχή που τελειώνει, ο Νικήτας Χωνιάτης ως εξής (σελ. 301): *Οἱ Λατῖνοι... δυσέρωτες ὄντες τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν κακογνωμονοῦσιν ἀεὶ περὶ τὸ ἡμέτερον γένος, καὶ κακῶν εἰσὶν τέκτονες διὰ παντός.* Από την προφανή λεκτική αυτή κλιμάκωση από το ένα κείμενο στο άλλο, γίνεται αρκετά κατανοητή η όξυνση του πολιτικού κλίματος ανάμεσα στους δυο κόσμους κατά τη διέλευση μιας οποιασδήποτε Σταυροφορίας από τα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η τέταρτη μά-

λίστα Σταυροφορία κατόρθωσε να εκπληρώσει τον ευσεβή προορισμό της εκεί.

Είναι αμφίβολο το αν στον μάλλον αντιπαθητικό γενικό χαρακτηρισμό *Λατῖνοι*, οι Βυζαντινοί του 12ου αιώνα περιλάμβαναν και τους Γερμανούς (*Ἀλαμανοί* στα κείμενα), από τη συμμαχία των οποίων περίμεναν τώρα τον περιορισμό της απειλής, αν όχι την ολοκληρωτική εξουδετέρωση των νορμανδικών επιδρομών από το βασίλειο της Σικελίας. Και αυτή όμως η εύλογη προσδοκία θα διαψευδόταν οικτρά με τη συνένωση και ενσωμάτωση του νορμανδικού βασίλειου στη δυτική αυτοκρατορία επί Ερρίκου ΣΤ΄ προς τα τέλη του 12ου αιώνα. Σε τελική ανάλυση, το Βυζάντιο του 12ου αιώνα μπορεί να διεκδικεί ακόμα την αυτοκρατορική αποκλειστικότητα (πάντοτε σε ισοτιμία με τη δυτική αυτοκρατορία), στην πραγματικότητα όμως δείχνει να παραδέχεται ότι είναι ένα κράτος πολιτικά ισότιμο καί με τη σύγχρονή του Γαλλία καί με τη σύγχρονή του Αγγλία, όπως δείχνουν για παράδειγμα οι επιστολές του Μανουήλ Α΄ προς τον Λουδοβίκο Ζ΄ της Γαλλίας (1137-1180) (Dom M. Bouquet, *Recueil des historiens des Gaules et de la France* XVI, Paris, 1878, σελ. 9-10) και προς τον Ερρίκο Β΄ της Αγγλίας (1154-1189) (Chronica Rogeri de Houedene = W. Stubbs, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* 51, London, 1869, σελ. 102-104).

Αυτά όλα όμως δεν σημαίνουν καθόλου ότι οι Κομνηνοί αυτοκράτορες — ακόμα και οι Άγγελοι σε κάποιο βαθμό ως το 1204 — δεν φρόντισαν, πάντα στο μέτρο των δυνάμεών τους, να εξασφαλίσουν ό,τι περισσότερο μπορούσαν να συντηρήσουν και να επιδείξουν από τη μεγάλη παλιά βυζαντινή ιδεολογική και πολιτική αίγλη. Όπως παρατηρήθηκε (Kazhdan - Epstein, σελ. 167), η βυζαντινή αντίληψη για τον σύγχρονό της κόσμο ήταν βαθιά επηρεασμένη από το παρελθόν, παρόλο που η ισχύς της αυτοκρατορίας έτεινε προς συνεχή μείωση. Έτσι, η διπλωματική παράσταση προς τους αλλοδαπούς αξιωματούχους και ηγεμόνες, μάλλον ενιαίας πομπώδους αυλικής εμφάνισης και χωρίς ιδιαίτερες διακρίσεις σε ό,τι αφορά τις σχέσεις με την Ανατολή ή με τη Δύση κατά τον 12ο αιώνα (όπως για παράδειγμα η υποδοχή και φιλοξενία που επιφυλάχθηκε στο βασιλέα των Ιεροσολύμων Αμάλριχο Α΄ την άνοιξη του 1171, η επίσης μεγαλοπρεπής υποδοχή Σαξόνων προσκυνητών υπό τον Ερρίκο Λέοντα/Heinrich der Löwe στην Κωνσταντινού-

πολη τον Απρίλιο του 1172 από τον Μανουήλ Α' και, ακόμα περισσότερο, η προγενέστερη πολυτελέστατη σχεδόν τρίμηνη παραμονή στη βυζαντινή πρωτεύουσα του σελτζούκου σουλτάνου Κιλιτζ Αρσλάν Β' το 1162) ήταν οπωσδήποτε λαμπρότερη από τη γενικότερη κρατική κατάσταση και αυτό πρέπει να γινόταν βαθμιαία όλο και πιο αντιληπτό στους επιφανείς ξένους. Ο πάντα νομοταγέστατος βυζαντινός αριστοκράτης Νικήτας Χωνιάτης που γίνεται όμως διθυραμβικός αποτιμώντας τις πολλές αρετές του γερμανού αυτοράτορα Φρειδερίκου Α' Μπαρμπαρόσσα (σελ. 416-417), αναφέρει επίσης, ότι, όταν το 1196 οι γερμανοί πρεσβευτές του γιου και διαδόχου του Μπαρμπαρόσσα Ερρίκου ΣΤ' στην Κωνσταντινούπολη αντίκρυσαν τον Αλέξιο Γ' Άγγελο (1195-1203) με την επίσημη, βαρύτιμη και πομπώδη αυτοκρατορική αμφίεσή του, δεν παρέλειψαν να δηλώσουν ότι ο αυτοκράτορας *ὡς λειμὼν ἐνηγλάιστο*, με το σκωπτικό συνοδευτικό σχόλιο ότι οι Γερμανοί, γενικά, δεν αρέσκονται σε κάτι τέτοια γυναικεία στολίδια (*ἐμπορπήματα*, Χωνιάτης, σελ. 477).

Μετά το 1204, η βυζαντινή πολιτική ιδεολογία περιορίζεται έμπρακτα σε κλίμακα και εμβέλεια, ενώ, ταυτόχρονα, πολλαπλασιάζονται οι αντιφατικές προσπάθειες προς και από πολλές πλευρές (Σ. Μεργιαλή-Σαχά, στον Β' τόμο του παρόντος έργου). Η δραστηριότητα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας σταματά το 1261, αυτή του δεσποτάτου της Ηπείρου το 1337 και εκείνη της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας το 1461. Κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα, στα 20στά έτη του 13ου αιώνα αναπτύχθηκε το δεσποτάτο της Ηπείρου, στα 30στά το βουλγαρικό κράτος των Ασενιδών και στα 40στά η αυτοκρατορία της Νίκαιας: και τα τρία αυτά κράτη που διεκδικούσαν τη νόμιμη διαδοχή στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης που έπρεπε να ανακαταληφθεί από τους Λατίνους αντιμετωπίστηκαν και μεταξύ τους με πολεμικά και με διπλωματικά μέσα, κάποιες μάλιστα φορές ανορθόδοξα (για παράδειγμα παρασπονδίες, αιφνίδιες αλλαγές συμμαχιών κλπ). Σε ό,τι αφορά τη χριστιανική Δύση, στο εξής κυριαρχούν οι σχέσεις της μικρής πια αυτοκρατορίας με τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες Βενετία και Γένοβα, ενώ στα Βαλκάνια, ιδιαίτερα κατά τον 14ο αιώνα δεσπόζει ο εθνικός παράγοντας (Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Λατίνοι, Αλβανοί και, τελικά, Οθωμανοί Τούρκοι). Κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του, το Βυζάντιο δείχνει αρχικά να υποτιμά τον

τουρκικό κίνδυνο στη Μικρά Ασία, κάτι που ήταν σωστό κατά τον 13ο αιώνα, αλλά όχι και κατά τον 14ο, ενώ οι προσπάθειες προς τη Δύση είναι πολλές (μερικός ονομαστικός κατάλογος πρεσβευτών στο Litavrin - Medvedev, ***Diplomatija***, σελ. 349), ενώ, όσο περνούσε ο καιρός, η εδαφική έκταση της όλο και μικρότερης αυτοκρατορίας βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την εμπράγματη αλλά και τη νομική ανεξαρτησία της. Τέσσερις βυζαντινοί αυτοκράτορες, ο Ιωάννης Ε΄ το 1366 και το 1369, ο Ιωάννης Ζ΄ το 1391, ο Μανουήλ Β΄ από το 1399 έως το 1403 και ο Ιωάννης Η΄ το 1423 και το 1437 επισκέφθηκαν οι ίδιοι τη δυτική Ευρώπη ζητώντας βοήθεια. *Ἐλπίζομεν μὲν καὶ ἀπὸ τῶν μερῶν ἐκείνων (= της Φραγγίας) πολλὰ καὶ μεγάλα*, αναφέρουν οι Βυζαντινοί απευθυνόμενοι στην ομόδοξη Ρωσία, από την οποία περιμένουν μόνο *ἐλεημοσύνην* (Miklosich - Müller II, Wien, 1862, σελ. 360). Από τη συντριβή των χριστιανών Βαλκανίων στο Τζερνομιανόν (Μαρίτζα) το 1371 και εξής, το Βυζάντιο, όπως και τα υπόλοιπα βαλκανικά κρατίδια, θα γίνει φόρου υποτελές στον σουλτάνο Μουράτ Α΄ (1362-1389) και στους διαδόχους του με υποχρέωση να επικουρεί στρατιωτικά στις τουρκικές εκστρατείες, κάτι ιδιαίτερα ταπεινωτικό για ένα κράτος που θεωρούσε τον εαυτό του συνέχεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αντίθετα, για τον ιστορικό Λαόνικο Χαλκοκονδύλη (σελ. 242, 301, passim CSHB) οι Βυζαντινοί αποκαλούνται συστηματικά *οἱ Ἕλληνες*. Ωστόσο καί οι βυζαντινοί αυτοί Έλληνες υπό τους τελευταίους Παλαιολόγους αυτοκράτορες δείχνουν να διχάζονται, όχι μόνο σε Ενωτικούς και Ανθενωτικούς, αλλά ακόμα και στο αν θα συμμαχήσουν με τους Βενετούς για να αποκρούσουν τους Τούρκους ή με τους Γενοβέζους, που δείχνουν συνήθως πιο ευνοϊκοί απέναντι στους Τούρκους. Από την πλευρά της μακραίωνης ρωμαϊκής παράδοσης, τέλος, είναι χαρακτηριστικό το ότι, όπως πολύ εύστοχα σημείωσαν οι Dölger και Καραγιαννόπουλος (***Byzantinische Urkundenlehre***, σελ. 95), το γνωστό βυζαντινό επίσημο έγγραφο *χρυσόβουλλος λόγος* διατηρεί πάντα τη μορφή παραχώρησης προνομίων σε κατώτερους και φέρει πάντα την παραδοσιακή χρυσή σφραγίδα, ακόμα και όταν, από τα μέσα του 13ου αιώνα και εξής, τα έγγραφα διεθνών συνθηκών στην Ευρώπη παίρνουν μια συνηθισμένη τρέχουσα, κοινή μορφή. Η συνήθεια αυτή του χρυσόβουλλου διατηρήθηκε αναλλοίωτη έως τη βασιλεία του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου (1448-1453) που, όμως, τον

ίδιο χρόνο 1448 που προκρίθηκε να βασιλεύσει, έστειλε τον πιστό του σύντροφο και γραμματέα στον σουλτάνο Μουράτ Β′ (1421-1451)... *καὶ νὰ ἐπίσταται τοῦτο κἀκεῖνος δὴ ὁ ἀμηρᾶς· ὅπερ καὶ ἔστερξε καὶ ἀπεδέξατο καὶ μετᾶ τιμῆς καὶ δώρων κἀμὲ ἀπέπεμψε*, γράφει ο ίδιος ο γραμματέας και αγγελιοφόρος της ανάρρησης του Κωνσταντίνου Γεώργιος Σφραντζής (σελ. 100 Maisano). Από τότε που ο αυτοκράτορας των Ρωμαίων που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη αποδεχόταν τα σέβη όλων των βαρβάρων ηγεμόνων και τους απένεμε αυλικούς τίτλους, έως την ταπεινή αίτηση έγκρισης της ενθρόνισης του τελευταίου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης από τον επικυρίαρχο τούρκο σουλτάνο είχαν περάσει λίγο περισσότερο από δέκα αιώνες.